

Володимир Милько

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), mylko_v@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ТА МИХАЙЛО ЮЗЕФОВИЧ: МІЖСОБИСТІСНІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ОСВІТИ

У фокусі уваги автора – міжособистісні відносини Пантелеймона Куліша (1819–1897) та Михайла Юзефовича (1802–1889). Залучення матеріалів про розвиток освіти кінця 1830-х – 1840-х рр., аналіз епістолярної спадщини, листування третіх осіб та виявлення раніше непомічених деталей дозволило з'ясувати особливості їхнього спілкування. Завдяки цьому вдалося децю по-іншому поглянути на П. Куліша: як людину зі своїми слабкостями, прагненням до самореалізації та матеріального добробуту, мінливим ставленням до оточуючих. Показано, що у різні періоди відносини двох діячів набували абсолютно протилежного характеру: від поваги і дружби – до образ та ворожості. Саме підтримка М. Юзефовича уможливила успішний розвиток вчительської кар'єри П. Куліша у 1841–1845 рр., появу його більшості праць того і пізнішого часу та знайомство з низкою авторитетних діячів і впливових чиновників. Тоді між ними склалися різні взаємини, які проявлялися у турботі про стан здоров'я, сприятні у реалізації книг та їх розповсюдженні серед бібліотек закладів освіти, купівлі фарб і пензлів, пересиланні та розміні грошей, пошуку додаткових заробітків та ін. При цьому Пантелеймон Куліш постійно клопотав про підтримку своїх друзів і знайомих: Євгена Малавського, Івана Красковського, Івана Хільчевського, Петра Чуйкевича, Василя Білозерського, Федора Бодяньського, Петра Соханського, Опанаса Марковича.

Подальша історія відносин зафіксувала, як мінімум, три перерви у їхньому спілкуванні: після подій 1847, 1863 та 1876 рр. І кожного разу, зіткнувшись із труднощами, зокрема, перешкодами у видавничій діяльності, П. Куліш першим ініціював відновлення спілкування з М. Юзефовичем. Лише у 1876 р. рішуча відмова останнього допомогти у

надцятій раз спричинила остаточний розрив. Тож у пізніх творах письменника ми зустрічаємо переважно критичні та образливі висловлювання на адресу свого колишнього покровителя. Висловлено припущення, що багато подробиць відносин між цими двома діячами залишаються невідомими, а визначальними факторами зміни ставлення П. Куліша до М. Юзефовича були життєві перипетії, суспільно-політичні зміни та близьке оточення. Окремо констатовано, що результати дослідження жодним чином не піддають сумніву вагомий внесок П. Куліша у розвиток української науки та культури XIX ст.

Ключові слова: покровитель, навчальний округ, університет, училище, протекція, листування.

Загальновідомим для історичної науки є факт активного (до певного часу) спілкування та співпраці між Пантелеймоном Кулішем і Михайлом Юзефовичем. Узагальнену інформацію з цього приводу зафіксовано, зокрема, й у 5-му томі “Енциклопедії історії України”, у біографічній статті про Пантелеймона Куліша авторства О. Удода та Д. Грузіна. Дослідники відзначили декілька випадків допомоги П. Кулішу з боку М. Юзефовича як чиновника Київського навчального округу. Йшлося про зарахування П. Куліша повноправним студентом університету св. Володимира, та пізніше – в отриманні вчительських посад у Рівному, Києві і Санкт-Петербурзі¹.

Найбільш детально особливості цих відносин розкрито у першій частині фундаментального дослідження Є. Нахліка² та статті І. Коляди, де вже у назві П. Куліша і М. Юзефовича досить красномовно і безапеляційно названо “титаном націо-

¹ Удод О. А., Грузін Д. В. Куліш Пантелеймон Олександрович // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид-во “Наукова думка”, 2008. С. 468–469.

² Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша. Наукова біографія. Київ: Український письменник, 2007. 463 с.

нального відродження” та “ворогом українства” відповідно³. У цих працях, на основі широкої джерельної бази досить ґрунтовно висвітлено характер взаємин і форми співпраці Пантелеймона Куліша та Михайла Юзефовича у різні періоди.

Представлена ж нами розвідка включає низку додаткових матеріалів, пов’язаних із розвитком освіти кінця 1830-х – 1840-х рр., які не використовували Є. Нахлік та І. Коляда, аналіз епістолярної спадщини третіх осіб і раніше непомічені іншими дослідниками деталі; вибудовує складну систему “покровительства” у житті П. Куліша крізь призму відносин не лише із М. Юзефовичем, а й І. Тимковським, М. Максимовичем, П. Плетньовим, О. Бодяньським, П. Чуйкевичем. Такий підхід дозволив поглянути на П. Куліша в дещо іншому, ніж загальноприйнято, світлі: як людину зі своїми слабкостями, неабияким прагненням до самореалізації та матеріального добробуту, мінливим ставленням до оточуючих.

Епістолярна спадщина, спогади та автобіографічні матеріали низки тогочасних діячів (не лише вищевказаних) сформували джерельну основу дослідження. Окреме місце в ній належить 27 листам П. Куліша, які адресовані М. Юзефовичу. Уперше вони були опубліковані анонімною особою (за підписом редакції) у журналі “Киевская старина” за 1899 р.⁴ На той час ця кореспонденція зберігалася в колекції відомого збирача старовини Василя Тарновського, зараз – у Чернігівському історичному музеї. До цієї публікації 1899 р. було додано і один лист М. Юзефовича до П. Куліша, який зберігся до нашого часу. Крім того, побіжна інформація, яка додатково проливає світло на особливості їх відносин, зустрічається в автобіографіях П. Куліша та М. Костомарова, спогадах М. Чалого, щоденнику

³ Коляда І. “Титан національного відродження” та “ворог українства”: до історії взаємин Пантелеймона Куліша та Михайла Юзефовича // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. 2016. Вип. 14. С. 122–137.

⁴ Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу (1843–1861 гг.) // Киевская старина. 1899. Т. LXIV. Февраль. Отд. I. С. 185–208; То же // Там же. Март. С. 303–324.

О. Кістяківського, листах П. Куліша і М. Юзефовича до третіх осіб (наприклад до О. Бодянського, П. Чуйкевича) та інших матеріалах особового походження.

Щоб краще зрозуміти передісторію і обставини знайомства П. Куліша та М. Юзефовича, а також послідовно показати розгортання подій, які уможливили це, на нашу думку, варто розпочати із середини 1830-х рр. Навчаючись тоді в Новгород-Сіверській гімназії, П. Куліш звернув на себе увагу директора закладу Іллі Тимковського завдяки своїм здібностям та успіхам у навчанні. Авторитет цього посадовця виходив далеко за межі містечка і навіть Чернігівської губернії. На початку XIX ст. він працював у Сенаті, Міністерстві юстиції, Харківському університеті; отримав звання почесного доктора цього закладу, був деканом його відділу. Після відставки за станом здоров'я І. Тимковський очолив Новгород-Сіверську гімназію (1825–1838 рр.), коли помер попередній директор – його тесть Іван Халанський. За спогадами Й. Самчевського новий очільник “не часто відвідував гімназію, в якій наглядав за порядками інспектор, щоденно інформуючи директора про стан гімназії; однак, коли з'являвся у гімназії, він був її справжній ревізором”. Вплив І. Тимковського в загальноімперському масштабі можна оцінити на прикладі ситуації із спробою попечителя Київського навчального округу Є. фон Брадке у 1830-х рр. приєднати Новгород-Сіверську гімназію до Ніжинського ліцею князя Безбородька. Ця ідея зазнала краху лише через особистий спротив директора закладу, який, заручившись підтримкою впливових шуринів, братів Халанських та інших петербурзьких високопосадовців, схилив на свій бік міністра народної освіти С. Уварова⁵.

У 1836 р., після того як батько П. Куліша не міг оплатити його навчання в останніх двох класах гімназії, І. Тимковський влаштував юнака домашнім учителем доньок глухівського предводителя дворянства. Зароблені кошти дали змогу повернутися

⁵ Воспоминания Иосифа Самчевского (1800–1886 гг.) // Киевская старина. 1894. Т. XLV. Май. С. 217, 221–222.

до здобуття освіти. Можемо припустити, що таке доброзичливе ставлення директора гімназії дозволило П. Кулішу вже у Києві познайомитися із племінником І. Тимковського, теж випускником Новгород-Сіверської гімназії, Михайлом Максимовичем. Його лекції П. Куліш відвідував, коли був вільним слухачем університету св. Володимира і привернув увагу вченого колекцією пісень, які записав від матері. М. Максимович “...вечорами закликав його [Куліша] до себе на почитанку. Читали вкупі народні пісні українські і розкладавали по розрядам”⁶.

Саме М. Максимович познайомив П. Куліша із М. Юзефовичем, інспектором казенних училищ Київського навчального округу, пізніше – помічником (заступником) попечителя округу. У 1848–1856 рр. він, де-факто, відігравав основну роль в управлінні цією відомчою одиницею у зв’язку з тим, що Д. Бібіков та І. Васильчиков поєднували посади генерал-губернатора та попечителя⁷. З цього часу почалася історія взаємин П. Куліша і М. Юзефовича, яку ми й маємо намір проаналізувати.

Спочатку, за сприяння М. Юзефовича, П. Куліш, незважаючи на відсутність документів про дворянське походження, отримав статус повноправного студента університету св. Володимира у 1840 р. Після відрахування той же М. Юзефович допоміг отримати у січні 1841 р. посаду вчителя російської мови в Луцькому повітовому дворянському училищі. Невдовзі П. Куліш розсварився із наглядачем закладу І. Глібовським, який перешкодив розбору та упорядкуванню бібліотеки учасника повстання 1830–1831 рр. польського графа Нарциза Олізара. До речі, в отриманні доступу до цих матеріалів посприяв М. Юзефович як посадовець, який мав повноваження контролю і нагляду за всіма училищами Волинської, Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній.

⁶ Життя Куліша // *Куліш П. О.* Твори: В 2 т. Т. 1. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. Київ: Наукова думка, 1994. С. 243.

⁷ *Милько В.* Юзефович Михайло Володимирович // *Енциклопедія історії України.* Т. 10: Т–Я. Київ: Вид-во “Наукова думка”, 2013. С. 697–698.

Сучасник П. Куліша, педагог і публіцист Михайло Чалий у біографічному нарисі про нього писав: “боротьба розпочалася із того, що наглядач зробив недоречне зауваження бібліотекарю Хільчевському, що він залишає в бібліотеці цілими днями Куліша одного”⁸. Непорозуміння переросло у конфлікт і молодого вчителя було переведено до трикласного Києво-Печерського дворянського повітового училища вже у серпні 1841 р.⁹ На початку жовтня 1841 р. справа дійшла до попечителя округу С. Давидова у такому викладі директора училищ Київської губернії: “Директор училищ Волинської губернії доніс мені, що виконуючий обов’язки вчителя російської мови Луцького повітового училища, нині переміщений в Києво-Печерськ[е], Куліш під час служіння в Луцькому училищі був вельми нечемним і грубо поводився з штатним наглядачем і вчителями того училища. Внаслідок цього, оскільки Куліш перебуває у Вашому підпорядкуванні, я пропоную Вашому Високоблагородію оголосити Кулішу, що я обмежуюся цього разу винесеною йому доганою, єдино з поблажливості до його молодості, по літах і по службі, на майбутнє же за подібні вчинки з ним буде вчинено по всій суворості закону”¹⁰.

Звісно, переведення П. Куліша із Рівного до Києва, на значно краще місце, відбулося за протекції М. Юзефовича. Вже у грудні він знову змінив місце роботи – на Києво-Подільське дворянське училище. Очевидно, що без підтримки високопосадовця нову посаду неможливо було отримати, маючи догану і попередження за конфлікт із керівництвом. За спогадами П. Куліша у той час “Юзефович піклувався коло його навдивовижу: вистачав йому усякі книжки і рукописі, обороняв його від усякої напасти і, вже сказати, пригрів йому душу по-людськи”¹¹.

⁸ Чалий М. Юные годы П. А. Кулиша // Киевская старина. Т. LVII. 1897. Май. Отд. I. С. 298.

⁹ Шандра В. С. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П. О. Куліша // Архіви України. 1989. № 5. С. 21.

¹⁰ Цит. за: Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. I: 1841–1850. Київ: Критика, 2005. С. 343.

¹¹ Жизнь Кулиша. С. 244.

В іншому місці він писав аналогічне: “Служачи по навчальному відомстві в Києві, я користувався особливою прихильністю Михайла Володимировича Юзефовича, якому в отриманні первинної освіти зобов’язаний більше, ніж будь-кому з попереднього покоління. Я часто у нього бував. Його безприкладна доброзичливість підтримувала у мені робочу бадьорість”¹².

За підтримки М. Юзефовича П. Куліш у 1842–1843 рр. починає друкувати власні твори, а для роману “Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад” нібито використав історію предків дружини свого впливового покровителя. “Куліш написав велику повість або маленький роман: «Михайло Чарниш», із предків дружини моєї. Якщо захоче дослухатися до деяких зауважень, то буде річ прекрасна”, – писав той до М. Максимовича в грудні 1841 р. Будучи причетним до створення Тимчасової комісії для розбору давніх актів та перебуваючи в родинних зв’язках з її очільником Миколою Писаревим, М. Юзефович влітку 1843 р. виклопотав П. Кулішу статус члена-співробітника, тобто ще до офіційного початку роботи цього органу. Це дало змогу тому отримувати річну платню розміром 150 руб. сріблом, познайомитися із низкою відомих діячів, “об’їхати і обійти Київську губернію”, зібрати матеріали для майбутньої збірки “Записки о Южной Руси”¹³.

Від М. Юзефовича П. Куліш періодично отримував різноманітні писемні пам’ятки, наприклад “Літопис Самовидця”, надрукований пізніше за підтримки О. Бодяньського. Аналіз листування свідчить, що між гімназійним вчителем і другою особою в ієрархії управління всіма закладами освіти п’яти губерній Київського навчального округу склалися досить теплі взаємини, які були значно ближчими, ніж передбачав традиційний формат спілкування відповідно до субординації. Вони охоплювали як робочі, так і всілякі особисті питання: від підтримки у виданні різноманітних книг до турботи про стан

¹² *Куліш*. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // *Новь*. 1885. Т. IV. № 13. С. 61.

¹³ *Пантелеймон Куліш*. Повне зібрання творів. Листи. Т. I... С. 352–353; *Жизнь Куліша*. С. 244.

здоров'я та матеріальний добробут. Наприклад, у квітні 1843 р., напередодні чергового переведення, П. Куліш повідомляв М. Юзефовичу, що захворів і через це не може з'явитися, а той у відповідь обіцяв завітати до нього у гості. У липні молодий письменник скаржився на безгрошів'я та просив впливового чиновника, “як повсякчасного покровителя і захисника” розіслати по навчальному округу його книги. Вже у жовтні П. Куліш клопотав посприяти у переведенні на посаду вчителя історії та географії, яка була краще оплачуваною, оскільки на ці предмети виділялося більше годин, ніж на вивчення російської мови. На звільнене місце він рекомендував призначити свого гімназійного товариша П. Чуйкевича. Тут же П. Куліш просив йому особисто, а не директору типографії, переслати гроші за продані 50 екземплярів книги “Украина: Од початку України до батька Хмельницького”, розісланої по гімназіях округу. “Я багато винен і вкрай потребую грошей”, – пояснював він необхідність такого вчинку¹⁴.

У листопаді 1843 р. П. Куліш знову скаржився на відсутність коштів (“я до цього часу не маю грошей”) і переслав наступні 50 примірників книги М. Юзефовичу, аби той розпорядився ними на власний розсуд, але завбачливо рекомендував не пропонувати знайомим, а “віддати на комісію (чи продати) у крамницю”. Тут же він просив посприяти у тому, щоб який-небудь журнал почав співпрацювати з ним на постійній основі: “я готовий надсилати в журнал все, що напишу, але не за безцінь”. На цьому прохання до М. Юзефовича не закінчуються, адже П. Кулішу “страшно набрид Київ” і він хотів отримати місце у Петербурзі, яке б дозволило дослужитися до чину. У цій справі обіцяв допомогти Т. Шевченко, але “хто, знаючи Шевченка, може у чому-небудь на нього покластися?”. Вирвавшись із “в'язниці” (тобто Києва), де “нудьга вб'є швидше, ніж шкідливе для здоров'я повітря” у столиці, П. Куліш планував реалізувати там решту тиражу. Насамкінець, він поскаржився на

¹⁴ Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу... // Киевская старина. 1899. Т. LXIV. Февраль. Отд. I. С. 187–192.

правителя канцелярії генерал-губернатора М. Писарева та декана юридичного факультету Київського університету С. Богородського. Перший відмовився посприяти розповсюдженню згаданої поеми “Україна...”, а другий – перешкодив завершенню її друку. Тож М. Юзефовичу довелося ще й поручитися за П. Куліша щодо оплати послуг типографії¹⁵.

Матеріальні труднощі не перешкодили П. Кулішу звернутися до покровителя і з таким, до певної міри екстравагантним, проханням як придбання у Петербурзі фарб і пензлів – “кращих, прості є і в Києві”. Маючи здібності до малювання, приблизно тоді ж він подарував “своєму протекторові” одну із власних картин¹⁶.

Саме у кабінеті М. Юзефовича відбулося знайомство П. Куліша із М. Костомаровим, яке вже з першої зустрічі переросло у тривалу, не без певних подальших складнощів, дружбу та співпрацю. “Застав я у Юзефовича магістра Харківського університету Костомарова за широко красномовною бесідою про козаків, до яких ми тоді всі були охочі”, – описував ті події П. Куліш¹⁷. Аналогічне пригадував і М. Костомаров: “Під час мого відвідування заходить юнак, якого Юзефович знайомить зі мною. То був Пантелеймон Олександрович Куліш. Розмова зайшла про джерела малоросійської історії, і ми обопільно із задоволенням дізналися, що нам обом були знайомі одні і ті ж джерела”¹⁸.

Наступного разу посередництво М. Юзефовича відіграло роль влітку 1845 р., коли він організував переведення М. Костомарова із Рівненської гімназії до 1-ї Київської, а на звільнене місце старшого вчителя історії прилаштував М. Куліша. “Се було немале діло з руки Юзефовича; бо Куліш, не скінчивши курсу університетського, не мав права до того; тільки з уваги на

¹⁵ Там же. С. 193–195.

¹⁶ Жизнь Куліша. С. 239.

¹⁷ *Житецький І.* Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–70 рр.) // Україна. 1927. Кн. 1–2. С. 39.

¹⁸ Автобиография Н. И. Костомарова / под ред. [и с предисл.] В. Котельникова. Москва: Задруга, 1922. С. 170.

велику дотепність Куліша можна було міністрові такий перескік через правило зробити, – і Юзефович допевнивсь привілегії для Куліша з великою енергією¹⁹. Щоправда, пізніше ця вдячність набула кардинально іншого звучання. “Завдячуючи прихильності дилетанта бюрократії, колись дуеліста-майора, я посланий був на місце Костомарова у Рівне”, – більш відверто пригадував П. Куліш²⁰. На новому місці він традиційно не довго втримався і на початку жовтня написав своєму покровителю: “Правду Ви казали, що не пройде місяця, як я почну волати до Вас про переведення мене до Києва!”. Тепер на перше місце по нудзі вийшло Рівне. Від цього П. Куліш почувався “майже хворим” і в Києві був “готовий навіть викладати словесність”²¹. Подібні пертурбації свідчили про його ставлення до педагогічної діяльності у периферійних закладах освіти як до проміжного і короткострокового життєвого етапу.

У результаті, після чергової рекомендації впливового покровителя, у листопаді 1845 р. П. Кулішу вдалося отримати дві викладацькі посади у Санкт-Петербурзі: в 5-ій гімназії – старшого вчителя словесності, та університеті – викладача російської мови для іноземних студентів, із зарплатнею у 2250 руб. та 1200 руб. відповідно. У столиці він знайшов нового опікуна – ректора, академіка Петра Плетньова, який перед цим отримав від М. Юзефовича листа із характеристикою кандидата на посаду “як людини і з талантом, і з благими намірами”²². Вже невдовзі П. Куліш вважав нового покровителя “за рідного

¹⁹ Жизнь Куліша. С. 250.

²⁰ *Шенрок В. П. А. Кулиш (Биографический очерк) // Киевская старина. Т. LXXII. 1901. Март. Отд. I. С. 472.*

²¹ *Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу... // Киевская старина. 1899. Т. LXIV. Февраль. Отд. I. С. 201–202.*

²² *Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетневым. Изд. под ред. К. Я. Грота. Томы 2-й и 3-й. СПб. 1896 // Киевская старина. 1896. Т. LV. Декабрь. Отд. II. С. 86–87.*

батька”. Натомість свого рідного батька, після отримання звістки про його смерть, назвав “жалюгідним у вищій мірі”²³.

Наприкінці того ж року П. Куліш вже планував черговий кар’єрний стрибок – отримання звання магістра та університетської кафедри у Києві чи Петербурзі. Для підготовки до іспиту він “хотів би бути посланим [у відрядження] для вивчення слов’янських мов”, маючи на увазі Прагу. Очевидно, щоб відкрити для себе цей шлях П. Куліш просив М. Юзефовича “докласти всіх зусиль” і перешкодити відправленню за кордон “бездушного” Кіндрата Страшкевича, ад’юнкта по кафедрі грецької та римської словесності університету св. Володимира²⁴. За свідченнями А. Линниченка та М. Владимирського-Буданова, К. Страшкевич був спеціалістом високого рівня, вирізнявся феноменальною пам’яттю, знав понад 10 європейських мов, користувався авторитетом серед студентів і колег, мав різносторонні інтереси, завжди допомагав ближнім і не вмів лукавити²⁵. У відрядження тоді він не поїхав і потрапити за кордон йому вдалося лише у 1864 р., за декілька років до смерті. Завершуючи цю тему, зазначимо, що після смерті у травні 1846 р. славіста, ад’юнкта Петербурзької академії наук, викладача тутешнього університету Петра Прейса, П. Куліш активізував реалізацію своїх планів. За підтримки П. Плетньова він домогся обрання у червні ад’юнктом кафедри російської історії Петербурзького університету, а в жовтні – імператорського дозволу на бажане відрядження.

²³ Міяковський В. Люди сорокових років (Кирило-мефодіївці в їх листуванні) // За сто літ. 1928. Кн. 2. С. 81.

²⁴ Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу... // Киевская старина. 1899. Т. LXIV. Февраль. Отд. I. С. 207–208.

²⁵ Зарин А. Страшкевич Кондратий Федорович // Русский биографический словарь. Т. 19: Смеловский – Суворина. Санкт-Петербург: Имп. Рус. ист. о-во, 1909. С. 462; Линниченко А. И. Страшкевич Кондратий Федорович // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884). Киев, 1884. С. 627–631.

Зазвичай, залишаючи якусь посаду, П. Куліш відразу рекомендував М. Юзефовичу посприяти у призначенні на вакантне місце когось зі своїх друзів чи знайомих. Після від'їзду до Петербургу у листах він почав регулярно клопотати про працевлаштування низки людей – Євгена Малавського (“ще раз наважуся нагадати вам про Малавського, який цілком заслуговує, і по своїм здібностям і по своїй працездатності, зайняти моє місце в Рівному”, в іншому листі – “дозвольте ще раз нагадати Вам про Малавського”), Івана Красковського (“чи не можна для нього що-небудь зробити? Якщо не можна зробити його інспектором в Чернігові чи Ніжині, то на крайній випадок чи не можна представити на отримання грошової нагороди?”; “Красковського теж якось облагодійте”), Івана Хільчевського (“зробіть Хільчевського штатним наглядачем навіть у Малоросії”), Петра Чуйкевича (“прошу Вас виклопотати йому виїзд без плати за кордон «для наукової мети»”, пізніше – “Ви б зробили для мене послугу, якби перевели його до Білої Церкви”), Василя Білозерського (“дуже потрібно відправити його у слов'янські землі, а тут замовити про нього слівце перед міністром”, пізніше – “перешкодити переведенню до полтавського кадетського корпусу, а призначити на місце Костомарова у першу [київську] гімназію”). Частина цих прохань швидко виконувалася, а з приводу інших П. Куліш все більше демонстрував наполегливість та навіть незадоволення, ображаючись, що М. Юзефович “був настільки байдужий” до його друзів. У листі за липень 1846 р. він писав, що, приїхавши до Києва, буде повторювати своє прохання “про Чуйкевича (якого потрібно перевести, якщо можна, старшим вчителем латині), про Хільчевського (якого потрібно зробити, і достойно, штатним наглядачем) і про Красковського (якого потрібно зробити інспектором або покращити якось інакше його фінансове становище)” кожні п'ять хвилин: “Я куплю папугу і навчу його кричати: Хільчевський, Чуйкевич, Красковський! І подарую його Вам”²⁶.

²⁶ Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу... // Киевская старина. 1899. Т. LXIV. Февраль. Отд. I. С. 204, 206, 208; То же // Там же. Март. С. 304–306.

Паралельно із вирішенням всіх цих кадрових питань М. Юзефович регулярно сприяв реалізації і розсилці до бібліотек книг П. Куліша, а після переїзду до Петербургу навіть отримав прохання “наказати директорам і наглядачам київського округу неодмінно виписати” журнал “Современник”, який редагував новий покровитель П. Плетньов. Утім уже влітку 1846 р. П. Куліш скаржився, що столичний опікун зробив його “ще більшим відлюдником” і не знайомить ні з ким із столичного бомонду.

Проживання у Петербурзі обмежувало можливість особистих зустрічей із М. Юзефовичем, тож їхні контакти почали скорочуватися. У вищезгаданій епістолярній колекції немає кореспонденції за період від початку липня 1846 р. до січня 1847 р. Однак у декількох листах П. Куліша до О. Бодяньського ми знаходимо деяку інформацію з приводу того, як розвивалися ці відносини. У той час йшла підготовка до друку “Літопису Самовидця” і завершальна частина твору мала надійти від М. Костомарова або М. Юзефовича. Відомо, що із відповідним проханням до обох П. Куліш звертався неодноразово, однак перший перебував у Криму, а другий за нез’ясованих причин не реагував. Це неабияк розгнівало П. Куліша, який у листі до О. Бодяньського від 31 серпня 1846 р. написав: “Люди страшенно не вірні! Це ж мої друзі, які для мене роблять все, коли я з ними (можливо через нерішучість), а позаочі зовсім інші люди. Між іншим, [вони] вважають себе любителями історії, навіть діячами на історичному поприщі. Це просто фарисеї, які розмовляють, але не творять”²⁷. Якщо ці рядки стосувалися обох згаданих діячів і не зовсім об’єктивно було б екстраполювати їх лише на когось одного, то вже інші, не менше різкі, висловлювання П. Куліша, із листа за 1 вересня, стосувалися лише М. Юзефовича. “...писав [Юзефовичу] про це два рази і сказав все, що тільки міг. Якщо він такий безтурботний, або холодний, або без почуттів, або дурний, що не виконає мого прохання з тих двох листів, то

²⁷ Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846–1877 гг.) // Киевская старина. 1897. Сентябрь. Отд. I. С. 402–406.

марно більше і писати до нього. На нього можна подіяти хіба що дубиною”²⁸.

Однак подібне непорозуміння не завадило П. Кулішу попросити О. Бодяньського надіслати 100 екземплярів віддрукованого “Літопису Самовидця” на ім’я М. Юзефовича, а на початку 1847 р. – ще 50. Очевидно з ним були домовленості про сприяння в реалізації цього видання, підтвердженням чого є подібні приклади, які вже згадувалися вище. Наприкінці 1846 р. П. Куліш клопотав перед М. Юзефовичем про переведення на іншу посаду брата О. Бодяньського Федора. Це не вдалося, адже місце було зайняте іншим вчителем і “шкода руйнувати чоловіка”, повідомляв помічник попечителя Київського навчального округу²⁹.

Рубіжним у відносинах двох діячів став 1847 р. За цей період збереглося лише два січневі листи П. Куліша до М. Юзефовича, у яких він повідомляв про своє одруження та вкотре просив за І. Хільчевського³⁰. Кореспонденція третіх осіб дозволила встановити деякі додаткові обставини їхніх подальших відносин. Наприкінці січня того ж року П. Куліш просив О. Бодяньського надіслати М. Юзефовичу 200 примірників його нової книги “Украинские народные предания”. У лютому вони мали особисту зустріч у Києві, де, крім іншого, йшлося знову про переведення Ф. Бодяньського на нову посаду³¹.

Ще одним протезе П. Куліша продовжував залишатися вже неодноразово згадуваний П. Чуйкевич (за висловом М. Чалого, “нерозлучний друг-земляк”). Так, у березні 1847 р. він інформував, що його “обіцяли перевести влітку до 1-ої Київської гімназії”, а у квітні, продовжуючи цю тему, писав: “Пошкодуйте мене, названий брате, і ця жалість нехай пробудить у душі Вашій енергію для перевезення мене до Києва... Зараз час нагадати про мене Юзефовичу. Що він скаже, про це прошу

²⁸ То же. // Киевская старина. 1897. Октябрь. Отд. I. С. 28.

²⁹ То же. С. 29, 34–35.

³⁰ Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу... // Киевская старина. 1899. Т. LXIV. Март. Отд. I. С. 310–311.

³¹ Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому... // Киевская старина. С. 1897. Октябрь. Отд. I. С. 36, 40.

мене сповістити... прошу Вас лише про те, щоб мене в липні місяці, не пізніше, перевели до Києва³². Тоді П. Чуйкевич працював молодшим вчителем географії Кам'янець-Подільської гімназії, куди перевівся із Рівненської гімназії у липні 1846 р. після конфлікту із керівництвом закладу. З такою репутацією отримати місце у найпрестижнішій на той час гімназії у всьому Київському навчальному окрузі було майже неможливо. Невдовзі до цього додався ще й факт арешту і слідства над П. Чуйкевичем у справі Кирило-Мефодіївського товариства, тож, незважаючи на виправдання, прохання про переведення не було виконано.

Більш трагічно склалася доля самого П. Куліша і його контакти із М. Юзефовичем урвалися. Прийнято вважати, що ініціатором розриву був П. Куліш і дійсно, враховуючи життєві події, підстави для цього були досить вагомими. Варто розуміти, що і М. Юзефовичу, як чиновнику вищого рангу, було небезпечно спілкуватися із політично неблагонадійною особою. У вересні–жовтні 1847 р. він як помічник попечителя Київського навчального округу розсилав директорам училищ підвідомчих губерній розпорядження про вилучення із бібліотек закладів творів П. Куліша (а також Т. Шевченка та М. Костомарова). До цього, волею долі, він докладав чимало зусиль для того, щоб вони побачили світ та потрапили до тих же самих бібліотек.

Листування, яке дійшло до нашого часу, засвідчує, що відносини П. Куліша та М. Юзефовича відновилися лише в середині 1850-х років, коли письменник всіляко намагався боротися із цензурними перешкодами. Нам не відомо, як саме відбувся цей міжособистісний поворот, але, мабуть, це сталося після зустрічі. У листі до Сергія Аксакова від 1 листопада 1855 р. П. Куліш згадує побіжно про візит до М. Юзефовича³³. Цілком можливо, що саме тоді відновилося спілкування.

³² Міяковський В. Вказ. пр. С. 76, 83.

³³ Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. II: 1850–1856. Київ: Критика, 2009. С. 297.

29 жовтня 1855 р. П. Куліш “після довгого мовчання” написав листа М. Юзефовичу, де висловлював радість з приводу відновлення “колишніх взаємин”. “Жахливу оману” відносно “друга юності” він пояснював своїми “гіркими обставинами” (очевидно, малася на увазі справа Кирило-Мефодіївського товариства) і стверджував, що тепер “з душі звалився важкий камінь”³⁴. Тоді ж опосередковано, без будь-якої участі, М. Юзефович став причиною серйозного конфлікту між П. Кулішем та О. Бодянським, який був чи не єдиним, хто із самого початку підтримував того після арешту та заслання у 1847 р. У жовтні 1855 р. П. Куліш захотів “за дещо” віддячити “старого протектора” і подарувати йому один із невідомих рукописів, авторства військового канцеляриста Леонтія Юзефовича. Зробити це було непросто, адже раніше він презентував його О. Бодянському³⁵. У результаті той образився на таке нетактовне прохання віддати пам’ятку назад. Суперечка з цього приводу стала публічною і спілкування двох давніх друзів майже припинилося.

Відновивши контакт із М. Юзефовичем, П. Куліш вкотре адресував йому низку прохань та доручень найрізноманітнішого характеру. Вже у першому, після тривалої перерви у спілкуванні, листі він просив передати цензору передмову до однієї із частин збірника літописів М. Білозерського, а також розміняти 50 руб. сріблом, оскільки “не міг нічого купити... ні у кого немає решти”. У грудні 1855 р. П. Куліш проінформував М. Юзефовича про початок друку роману “Чорна рада” та висловив надію, що той не відмовить допомогти “у книжних справах” як було з “давніх давен”, адже “грошей катма!”. Мова йшла про сприяння у попередньому продажу 20 примірників. М. Юзефович без вагань надіслав потрібну суму із власних

³⁴ Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу... // Киевская старина. 1899. Т. LXIV. Март. Отд. I. С. 312.

³⁵ Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому... // Киевская старина. 1897. Декабрь. Отд. I. С. 464–467; *Пантелеймон Куліш*. Повне зібрання творів. Листи. Т. II. С. 297, 307, 553.

коштів, навіть не реалізувавши передплатні білети на книги³⁶. Інші прохання традиційно стосувалися кадрових питань. Із листа до М. Білозерського за січень 1856 р. дізнаємося про клопотання П. Куліша перед М. Юзефовичем призначити П. Соханського наглядачем (деталі невідомі), а із недатованої записки того ж періоду – про переведення О. Марковича на посаду вчителя російської мови Немирівської гімназії³⁷.

У 1860-х рр. шляхи обох діячів знову розійшлися. Останні відомі особисті контакти цього періоду відносяться до 1861–1862 рр. У кількох тогочасних листах П. Куліш дякував М. Юзефовичу за якийсь “гостинець”, обмінювався з ним ідеями щодо подальших видавничих проєктів, просив посприяти у реалізації “Граматки” та дарував власні книги (одну з написом “вічно вдячний за юні роки автор”). У відповідь адресат висловлював свої міркування про ці нові твори³⁸. Тоді П. Куліш проживав головним чином у Петербурзі, а приїхавши влітку 1862 р. до Києва, продовжив активне спілкування із М. Юзефовичем. Як стверджував у 1911 р. О. Левицький, результатом цієї міжособистісної комунікації стала неопублікована стаття “Українофилам”. За його словами, П. Куліш написав її за порадою М. Юзефовича, який навіть робив у тексті власні правки. Невідомо, чому ця праця так і не була надрукована, однак текст розповсюджувався серед громадівців і отримав негативні оцінки³⁹. Питання її тлумачення і мотивації автора залишається відкритим. Має право на існування і точка зору, що написанням статті “не стільки Юзефович намагається використати Куліша, скільки Куліш прагне використати Юзефовича”⁴⁰.

³⁶ Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу... // Киевская старина. 1899. Т. LXIV. Март. Отд. I. С. 312–314.

³⁷ *Пантелеймон Куліш*. Повне зібрання творів. Листи. Т. I. С. 162; Там же. Т. II. С. 330, 364.

³⁸ Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу... // Киевская старина. 1899. Т. LXIV. Март. Отд. I. С. 319–324.

³⁹ *Нахлік Є.* Вказ. праця. С. 169.

⁴⁰ *Кулиш П. А.* Українофилам // Пам’ятки суспільної думки України XVIII – першої половини XIX ст. Хрестоматія / відп. ред. А. Г. Болєбух [та ін.]. Дніпропетровськ, 1995. С. 423–438, 484–486.

Після цього знову немає прямої інформації про будь-які контакти між діячами. Варто враховувати, що у 1856 р. М. Юзефович пішов у відставку з посади помічника попечителя Київського навчального округу і його можливості у вирішенні кадрових питань значно зменшилися. Натомість та сумнозвісна роль, яку він відіграв у прийнятті Емського указу остаточно налаштувала проти нього представників українського національного руху⁴¹. О. Кістяківський у “Щоденнику” за кінець лютого – початок березня 1876 р. зафіксував два цікаві для нашого дослідження моменти. За його словами, під час однієї із приватних розмов, П. Куліш іронізував, що таких “добрих малоросійських діячів” як М. Юзефович можна знайти і “серед діячів III відділення”. Із запису за 6 березня 1876 р. дізнаємося, що між ними відбулася чи не остання особиста зустріч. Її ініціатором був П. Куліш, маючи намір вкотре використати старі зв’язки для вирішення нової проблеми. Враховуючи конфлікт між М. Драгомановим та М. Юзефовичем і незрозумілу роль останнього в арешті М. Костомарова, автор “Щоденника” дивувався такій поведінці, саркастично назвавши її “зразком однотайності малоросійської солідарності”⁴². Достеменно відомо, що П. Куліш просив М. Юзефовича допомогти отримати дозвіл на видання власного журналу, надавши рекомендацію до генерал-губернатора. Однак той “прийняв його вкрай холодно і відмовив у будь-якому сприянні”⁴³. У листі до В. Тарновського, розповідаючи про цю зустріч, П. Куліш образливо написав, що М. Юзефович “щиросердно ігнорує декілька років мого життя”,

⁴¹ Дет. див.: *Милько В.* М. Юзефович та український національний рух 1873–1876 рр.: історична реконструкція відносин // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. 2009. Вип. 7. С. 287–298.

⁴² *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885). У 2 т. Т. 1: 1874–1879 / НАН України. Археографічна комісія, Ін-т української археографії; ЦДІАК України; Українська правнична фундація. Київ: Наукова думка, 1994. С. 98, 107.

⁴³ *Щенрок В.* Указ. соч. // Киевская старина. 1901. Т. LXXIV. Сентябрь. Отд. I. С. 304–305.

тож складається враження, що припинення спілкування відбулося не за його ініціативою⁴⁴. Це останній відомий випадок їх особистих контактів.

Після підписання Емського указу П. Куліш вже не добирав висловлювань на адресу свого колишнього покровителя, назвавши його у листі до О. Кістяківського негідником, а утиски української мови охарактеризував “юзефовичівщиною”⁴⁵. Натомість відносно нейтральну оцінку зустрічаємо у автобіографічному “Історичному оповіданні”, яке увійшло до збірника “Хуторна поезія” 1882 р. Описуючи події 1847 р., П. Куліш зазначив: “Як у цьому ділі справлявся пан Юзефович, нехай про се розкаже хто инший. Сам я нічого не бачив и казав би тільки казане”. Тут згадав він і “велике добродійство” колишнього покровителя щодо нього у молоді роки та зауважив, що “вельми був би рад, коли б воно було все так, як сам пан Юзефович мені про свою позицію у сій справі разів зо два оповідував”⁴⁶. У цих рядках вбачається сумнів П. Куліша про зрадницьку роль М. Юзефовича у справі Кирило-Мефодіївського товариства або небажання говорити про це публічно.

Ще пізніше, у так званих “Дописках” до поеми “Куліш у пеклі”, написаної на початку 1890-х рр., М. Юзефович названий автором “еквілібристом”, якому треба було “скарабкатись на саме шолом’є чиновної високоці”, “мізерним чоловічком”, “знаним у нас ошустом”, тобто шахраєм, пройдисвітом⁴⁷. Відповісти на такі закиди той вже не міг, адже помер у 1889 р. Але, як стверджувалося у поясненні до опублікованих в “Киевской старине” листів П. Куліша до М. Юзефовича, покровитель “упродовж останніх 15–20 років свого життя відгукувався завжди

⁴⁴ *Кирилюк Євген*. Листи П. Куліша до В. Тарновського // За сто літ. 1930. Кн. 6. С. 151–152.

⁴⁵ *Нахлік Є.* Вказ. праця. С. 353.

⁴⁶ *Куліш П. А.* Хуторна поезія. Львів: Друк. т-ва ім. Шевченка, 1882. С. 28.

⁴⁷ *Куліш П. О.* Твори: В 2 т. Т. 2. Поеми. Драматичні твори. Київ: Наукова думка, 1994. С. 648, 651–562.

про свого колишнього «земляка» і друга далеко не дружеськолюбно»⁴⁸.

Можемо впевнено припустити, що багато подробиць відносин між цими двома діячами залишаються невідомими. В. Шенрок справедливо стверджував що, «ставлення Куліша до Юзефовича завжди було досить загадковим»⁴⁹, а, за словами Д. Дорошенка, все його життя «складалося з суперечностей, ... непевного хитання й різких змін настрою, поглядів і симпатій»⁵⁰. Перипетії особистого характеру, суспільно-політичні зміни та близьке оточення стали визначальними факторами цих процесів. На прикладі досліджуваних відносин бачимо, що у різні періоди вони набували абсолютно протилежного характеру: від поваги і дружби – до образ та ворожості. Саме підтримка М. Юзефовича уможливила успішний розвиток вчительської кар'єри П. Куліша у 1841–1845 рр., появу його більшості праць того і пізнішого часу та знайомство із низкою авторитетних діячів та впливових чиновників. Подальша історія відносин зафіксувала, як мінімум, три перерви у їх спілкуванні: після подій 1847, 1863 та 1876 рр. І кожного разу, зіткнувшись із труднощами, зокрема, перешкодами у видавничій діяльності, П. Куліш першим ініціював відновлення спілкування із М. Юзефовичем, викликаючи критику оточення та піддаючи сумніву його причетність до посилення цензурних обмежень. Лише у 1876 р. рішуча відмова останнього допомогти у надцятій раз, спричинила остаточний розрив. Тож у пізніх творах письменника ми зустрічаємо переважно критичні та образливі висловлювання на адресу свого колишнього покровителя М. Юзефовича.

⁴⁸ Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу... // Киевская старина. Т. LXIV. 1899. Февраль. Отд. I. С. 187.

⁴⁹ Шенрок В. Указ. соч. // Киевская старина. Т. LXXII. 1901. Март. Отд. I. С. 480.

⁵⁰ Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. Київ–Ляйпциг, [1923]. С. 57–58.

Окремо зазначимо, що пропонований матеріал жодним чином не піддає сумніву вагомий внесок П. Куліша у розвиток української науки та культури XIX ст.

REFERENCES

1. Chalyj, M. (1897). Yunye gody P. A. Kulisha. *Kievskaja starina – Kievan Past.* (Vol. 57), 290–299. [in Russian].
2. Doroshenko, D. (1923). *Panteleimon Kulish.* Kyiv – Liaiptsyh. [in Ukrainian].
3. Kistiakivskiy, O. F. (1994). *Shchodennyk (1874–1885).* (Vol. 1: 1874–1879). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Koliada, I. (2016). "Tytan natsionalnoho vidrodzhennia" ta "voroh ukrainstva": do istorii vzaiemyn Panteleimona Kulisha ta Mykhaila Yuzefovycha. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii 6: Istorychni nauky – Scientific journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 6: Historical Sciences,* (14), 122–137. [in Ukrainian].
5. Kulish, P. O. (1882). *Khutorna poeziia.* Lviv: Druk. t-va im. Shevchenka. [in Ukrainian].
6. Kulish, P. O. Ukrainofilam. (1995). *Pamiatky suspilnoi dumky Ukrainy XVIII – pershoi polovyny XIX st. Khrestomatiia.* Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
7. Kulish, P. O. (1994). *Tvory* (Vol. 1–2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
8. Kulish, P. (2005–2009). *Povne zibrannia tvoriv* (Vol. 1–2). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
9. Linnichenko, A. I. (1884). Strashkevich Kondratij Fedorovich. In *Biograficheskij slovar professorov i prepodavatelej Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira (1834–1884).* Kiev. [in Russian].
10. Miiakovskiy, V. (1928). Liudy sorokovykh rokiv (Kyrylo-mefodiivtsi v yikh lystuvanni). *Za sto lit – For a hundred years,* (2), 33–98. [in Ukrainian].
11. Mylko, V. (2009). M. Yuzefovych ta ukrainskyi natsionalnyi rukh 1873–1876 rr.: istorychna rekonstruktsiia vidnosyn. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati – Naddniprianska Ukraine: historical processes, events, personalities,* (7), 287–298. [in Ukrainian].
12. Mylko, V. (2013). Yuzefovych Mykhailo Volodymyrovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy.* (Vol. 10: T–Ya). Kyiv: Vyd-vo "Naukova dumka". [in Ukrainian].

13. Nakhlik, Ye. (2007). *Panteleimon Kulish: Osobystist, pysmennyk, myslytel* (Vol. 1: Zhyttia Panteleimona Kulisha. Naukova biografiia). Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk. [in Ukrainian].

14. Shandra, V. S. (1989). Dokumenty TsDIA URSR u m. Kyievi pro P.O. Kulisha. *Arkhivny Ukrainy – Archives of Ukraine*, (5), 16–23. [in Ukrainian].

15. Shenrok, V. (1901). P. A. Kulish (Biograficheskij ocherk). *Kievskaja starina – Kievan Past.* (Vol. 72), 461–492. [in Russian].

16. Udod, O. A. & Hruzyn, D. V. (2008). Kulish Panteleimon Oleksandrovyh. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 5: Kon – Kiu). Kyiv: V-vo "Naukova dumka". [in Ukrainian].

17. Zarin, A. (1909). Strashkevich Kondratij Fedorovich. In *Russkij biograficheskij slovar* (Vol. 19: Smelovskij – Suvorina). Sankt-Peterburg: Imp. Rus. ist. o-vo. [in Russian].

18. Zhytetskyi, I. (1927). Kulish i Kostomarov (nedrukovane lystuvannia 1860–70 rr.). *Ukraina – Ukraine*, (1–2), 39–65. [in Ukrainian].

Volodymyr Mylko

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX –
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), mylko_v@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

PANTELEIMON KULISH AND MYKHAILO JUSEFOVICH: INTERPERSONAL RELATIONS IN THE CONTEXT OF EDUCATION DEVELOPMENT

The focus of the author is the interpersonal relations of Panteleimon Kulish (1819–1897) and Mykhailo Yuzefovych (1802–1889). Information on the development of education of the late 1830's – 1840's, the textual analysis of the correspondence, third-persons correspondence and subtle details have allowed to clarify the peculiarities of their communication. We succeeded in a new look at P. Kulish: as a person with weaknesses, the desire for self-realization and material welfare, changing attitudes towards others. During the long period the relations between the leaders had different character: from respect and friendship to resentment and hostility. In 1841–1845 years support M. Yuzefovych allowed P. Kulish to successfully develop a teacher's career, print most books, get acquainted with many authoritative persons. There have been very close relations between

them, which covered many personal issues: health care, book promotion, distribution to educational libraries, purchase of paints and brushes, forwarding and place of money, search for additional earnings, etc.

Panteleimon Kulish was constantly asking for support of his friends and acquaintances. Among them are: Yevhen Malavskiy, Ivan Kraskovskiy, Ivan Khilchevskiy, Petro Chuikevych, Vasyl Bilozerskiy, Fedir Bodianskiy, Petro Sokhanskiy, Opanas Markovych.

At least three times they stopped communicating: After 1847, 1863 and 1876 years. Each time P. Kulish was the initiator of the renew of relations. With the help of M. Yuzefovych he planned to solve problems in publishing. After 1876, they finally ceased communicating. In the late works of P. Kulish, we meet critical and offensive statements to the former patron of M. Yuzefovych. Assume that many details of the relationship between the two leaders remain unknown. Determining factors change attitude P. Kulish to M. Yuzefovich were personal factors, socio-political changes and close environment. It is stated that the results of the study do not deny the outstanding nature of P. Kulish's personality, his great contribution to the development of Ukrainian science and culture of the 19th century.

Key words: *patron, educational District, university, school, patronage, correspondence.*